

Dr hab. prof. UR Edmund Juśko

Uniwersytet Rzeszowski

Wychowawcza rola ruchu strzeleckiego wśród uczniów szkół średnich autonomicznej Galicji początku XX wieku oraz II Rzeczypospolitej

Educational role of the shooting movement among school students the averages of autonomous Galicia in the early 20th century and the Second Polish Republic

Streszczenie

Wprowadzenie w monarchii Habsburgów konstytucji w roku 1867 oraz uchwalenie nowych ustaw w latach 1868–1873 poważnie wpłynęło na system oświaty austriackiej, również galicyjskiej.

W kontekście polskim uzyskanie autonomii Galicji stworzyło większe możliwości rozwoju szkolnictwa. Wyrazem tego była powołana do życia w 1867 r. Rada Szkolna Krajowa, która miała pełnić funkcję władzy zwierzchniej nad polską oświatą.

Od początku powstania Rada wyrażała zainteresowanie problematyką wychowania młodzieży. Odbywało się ono poprzez formy wychowania pozalekcyjnego. Należy do nich zaliczyć uroczystości dworskie, narodowe, strój szkolny, koła naukowe i zainteresowań, biblioteki, czytelnie, gminy, orkiestry, wycieczki, pomoc ubogim uczniom, zbiórki na cele narodowe i społeczne.

Wychowanie realizowane było również w ramach działań pozaszkolnych we współpracy z instytucjami zajmującymi się problematyką oświatową. Poza szkołą wychowanie młodzieży odbywało się w trakcie uroczystości religijnych, działalności skautingu i harcerstwa, burs, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” czy ruchu strzeleckiego. Ta ostatnia forma odegrała szczególną rolę w rozwijaniu wartości narodowych i patriotycznych. W znacznym stopniu przyczyniła się do tworzenia Legionów, a potem w niepodległej rzeczywistości armii polskiej.

Słowa kluczowe: Galicja, szkoły średnie, wychowanie, szkoły średnie, ruch strzelecki.

Abstract

The introduction of the constitution in the Habsburg monarchy in 1867 and the adoption of new laws between 1868–1873 seriously affected the Austrian and Galician education system.

In the Polish context, achieving Galicia's autonomy had created wider opportunities for the development of education. An expression of this was the National School Council established in 1867, which will act as the supreme authority over Polish education.

From the beginning of the establishment, the Council expressed interest in the issue of raising young people. It takes place through forms of extra-curricular education. These include court ceremonies, national ceremonies, school attire, scientific circles and interests, libraries, reading rooms, school council, orchestras, trips, helping poor students collect money for national and social purposes.

Education was also carried out as part of out-of-school activities in cooperation with institutions dealing with educational issues. Outside the school, the upbringing of youth took place during religious ceremonies, scouting activities, dormitories, the „Sokół” Gymnastic Society or the shooting movement. This last form played a special role in the development of national and patriotic values. It significantly contributed to the creation of Legions, and then in the independent reality of the Polish army.

Keywords: Galicia, high schools, education, high schools, shooting movement.

Wprowadzenie

Zasadniczym celem artykułu jest przedstawienie informacji charakteryzujących problematykę ruchu strzeleckiego jako formy wychowania pozaszkolnego realizowanego w polskich publicznych szkołach średnich w autonomicznej Galicji.

Zmiany dokonywane wewnątrz państwa austriackiego w latach 1860–1867 dotyczyły także systemu szkolnictwa. Przekształcenie monarchii w państwo dualistyczne, przeprowadzane reformy, a przede wszystkim wprowadzenie nowej konstytucji w roku 1867 oraz uchwalenie nowych ustaw w latach 1868–1873 poważnie wpłynęło na cały system oświaty austriackiej, również galicyjskiej. W samej Galicji duch odnowy życia politycznego i społecznego nabrał cech charakterystycznych, które nadały mu znamiona odrębności i doprowadziły do reform systemu szkolnego. Ważną rolę w tym zakresie spełniła działalność Sejmu Krajowego oraz znaczna aktywność części polityków polskich w zakresie oświaty¹.

Wszystkim zgłaszanym inicjatywom towarzyszyły ożywione dyskusje społeczne nad kierunkami przedkładanych zmian prowadzone w największym stopniu w dwóch ośrodkach: lwowskim i krakowskim².

Uzyskanie przez Galicję autonomii spowodowało, że przed polskim szkolnictwem w Galicji pojawiły się większe możliwości rozwoju. Wyrazem tego była powołana do życia w 1867 r. Rada Szkolna Krajowa, która miała pełnić funkcję władzy zwierzchniej nad polską oświatą w zaborze austriackim. Zakres działania Rady obejmował administracyjny i naukowy zarząd szkół, proponowanie do nominacji, mianowanie i określanie obowiązków służbowych dyrektorów i nauczycieli szkół ludowych oraz średnich, przygotowywanie projektów planów nauczania tych szkół, zatwierdzanie podręczników szkolnych, układanie rocznego budżetu szkolnictwa galicyjskiego oraz ogłaszanie corocznych sprawozdań dotyczących wychowania publicznego w kraju. Szczególnie z tym ostatnim zadaniem duże nadzieje wiązały środowiska narodowe.

¹ R. Dutkova, *Polityka szkolna w Galicji 1866–1890* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. III: *Nauka i oświata*, Rzeszów 1995, s. 137.

² A. Artymiak, *Lwowianin Henryk Schmitt. Spiskowiec, powstaniec, bibliotekarz, publicysta, organizator szkolnictwa*, Jędrzejów 1939, s. 103–104; H. Schmitt, *Kilka słów bezstronnych w sprawie ruskiej*, Lwów 1861, s. 48. Pierwszy zarys reform w zakresie szkolnictwa przedstawił Józef Dietl na posiedzeniu Sejmu Krajowego 31 stycznia 1863 r.; Spraw. sten. SK 1863, s. 4–5; C. Majorek, *Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii (1860–1873)*, Wrocław 1980, s. 1–4.

Od początku powstania oprócz kwestii dydaktycznych Rada Szkolna Krajowa wyrażała również zainteresowanie problematyką wychowania młodzieży. Wychowanie w szkołach średnich autonomicznej Galicji było przedmiotem zainteresowania nie tylko nauczycieli czy rodziców, ale również instytucji oświatowych, stronnictw politycznych i organizacji społecznych. W sposób szczególnie członkowie Rady Szkolnej Krajowej zwracali uwagę na wpływ czynników i oddziaływań pozaszkolnych na wychowanie.

Rada popierała wszelkie formy zajęć wychowawczych, np. ćwiczeń fizycznych, które nie miały kontekstów politycznych, i zalecała dyrektorom szkół i nauczycielom organizowanie wychowankom czasu wolnego w szkole i poza nią we współpracy z rodzicami i katechetami, nie wykazywała natomiast zbytniego entuzjazmu i była wręcz przeciwna angażowaniu się uczniów w życie polityczne, konspirację, strajki i demonstracje o charakterze narodowym.

Dominujący wśród pewnej grupy urzędników lojalizm wobec dworu cesarskiego oraz zachowawczo-konserwatywna postawa części środowiska pedagogicznego nie pozwalały na jawne wspieranie działalności narodowej wśród nauczycieli i uczniów.

Do momentu wybuchu I wojny światowej dla Rady Szkolnej Krajowej w wychowaniu najważniejszymi problemami była współpraca szkół z rodzicami w zakresie przestrzegania przez uczniów dyscypliny w szkole (utrzymania w należytej karności) oraz moralność w zachowaniu poza nią.

Rada podkreślała również znaczenie w wychowaniu zdrowych zasad religijnych i związanej z nimi moralności, higienicznego stylu życia i roli wychowania fizycznego. Ważną kwestią było również noszenie mundurków szkolnych oraz zdyscyplinowanie uczniów w tym zakresie³. Pozytywnie reagowała na większe zainteresowanie się nauczycieli zajęciami pozaszkolnymi; organizacją czytelni, wycieczek, kół naukowych, sportowych, zabawowych, orkiestr szkolnych czy warsztatów. Zajęcia te według Rady wytwarzały silną więź między młodzieżą a nauczycielami⁴, co miało bezpośrednie przełożenie na wyniki pracy wychowawczej. Zwracała również uwagę na pomoc dla uczniów wywodzących się z rodzin niezamożnych oraz na ogólną etykę zachowania.

Autonomia Galicji była ważnym wydarzeniem na drodze społeczeństwa polskiego do odbudowy swojej tożsamości narodowej. Pojawiały się w tym okresie oprócz postulatów dotyczących reform życia społeczno-politycznego również propozycje zmian oświatowych związanych z rozwojem szkolnictwa, w tym również z wychowaniem młodzieży. To w Galicji pod koniec XIX w. coraz śmielej zaczęły

³ Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1890/91, Lwów 1891, s. 30.

⁴ Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1905/1906, Lwów 1906, s. 39; Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1906/1907, Lwów 1907, s. 40; Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1907/1908, Lwów 1908, s. 34.

powstawać projekty dające początek idei wychowania narodowego i co jest istotne, część z nich była możliwa do zrealizowania. Należy zauważyć także, iż ówczesne założenia wychowawcze odzwiercadlały również rozbiorową rzeczywistość. Podejmowane były działania wychowawcze mające podłoże ideologicznej lojalności wobec monarchii austro-węgierskiej oraz cesarza.

Niemniej radykalizacja polskiego społeczeństwa na przełomie wieków pozwalała wierzyć, że przy pomocy odpowiednich form wychowania będzie można kształtować młodzież na patriotów, dla których dobro narodu będzie nadrzędnym celem. Również nauczyciele w swojej pracy wychowawczej zaczęli wprowadzać akcenty narodowe w pewnym sensie nawiązujące do tradycji wartości wychowawczych głoszonych przez Komisję Edukacji Narodowej.

W tak rozumianym procesie wychowania rola przewodnia powierzona została szkołom, przede wszystkim średnim, które miały ją wdrażać poprzez realizację obowiązujących założeń programowych zawartych w podręcznikach oraz zajęcia pozalekcyjne i pozaszkolne. W ówczesnych szkołach średnich podstawę wychowania moralnego oraz wszystkich innych działań wychowawczych stanowiła religia.

Ważną rolę w aspekcie wychowania spełniało także nauczanie języka polskiego. Opanowanie poprawnego czytania i pisania, nabranie pewności w formułowaniu myśli na piśmie w sposób poprawny gramatycznie i ortograficznie pozwalało na szersze zaznajomienie się młodzieży z narodową literaturą, a tym samym przyczyniało się do wzrostu wśród niej nastrojów patriotycznych.

Wpływ na wychowanie miały również treści zawarte w podręcznikach do nauczania historii i geografii, szczególnie historii. Co prawda w jej nauczaniu pojawiały się fakty z dziejów historii polskiej i elementy historii kultury polskiej, ale w kontekście rozwoju monarchii habsburskiej oraz rozkwitu Galicji pod opieką cesarza Franciszka Józefa I.

Z biegiem czasu jednak wzrost nastrojów narodowych wśród społeczeństwa polskiego oraz pogarszająca się rzeczywistość polityczna dla zaborcy austriackiego spowodowały większą polonizację programów i podręczników, które tym samym stawały się bardziej użyteczne dla kształtowania nastrojów niepodległościowych wśród młodzieży.

Oprócz treści wychowawczych zawartych w programach nauczania i podręcznikach wartości wychowawcze prezentowały także różne formy działań mające miejsce w szkole, ale o charakterze nieobowiązkowym.

1. Ruch strzelecki jako forma wychowania narodowego i patriotycznego

Na początku XX w. w lojalnie nastawionym wobec austriackiego zaborcy społeczeństwie galicyjskim pojawiają się oznaki narodowego i niepodległościowego myślenia. Dotyczy to przede wszystkim młodzieży, uczniów szkół średnich

i studentów wyższych uczelni, często wnuków powstańców styczniowych. Ci młodzi ludzie uważnie obserwowali wydarzenia mające miejsce w zaborze rosyjskim, szczególnie działania Józefa Piłsudskiego i jego towarzyszy.

Z kolei przyszły Marszałek Polski świadomy tych nastrojów oraz mający na uwadze możliwości prawne Galicji w 1910 r. we Lwowie powołał do życia Związek Strzelecki oraz Strzelca w Krakowie. Idąc śladem J. Piłsudskiego, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” utworzyło paramilitarne Sokole Drużyny Polowe, a Narodowa Demokracja Drużyny Bartoszone. Wszystkie wymienione organizacje rekrutując młodych ludzi, rozpoczęły prowadzenie zajęć strzeleckich, często współpracując z wojskiem. Oddziały o charakterze strzeleckim powstawały praktycznie we wszystkich miastach i miasteczkach na terenie Galicji. W ramach swoich zajęć ćwiczenia strzeleckie odbywali także skauci.

Nauka strzelania traktowana była jako sport. Spośród młodzieży uczęszczającej na zajęcia strzeleckie prowadzone przez wymienione organizacje często znaczącą liczbę stanowili uczniowie szkół średnich. Władze austriackie, konkretnie Ministerstwo Wyznań i Oświecenia, 16 października 1910 r. wydało reskrypt w sprawie ćwiczeń strzeleckich w szkołach średnich oraz seminariach nauczycielskich. Miały one charakter nieobowiązkowy, a ich celem była troska o rozwój fizyczny młodzieży. Szkolenie strzeleckie według programu opracowanego we współpracy władz oświatowych z c. k. Ministerstwem Obrony Krajowej rozpoczęło się w roku szkolnym 1910–1911⁵. Rozpoczęła się ono w październiku, a kończyło w maju i dotyczyło uczniów klas najstarszych. Zajęcia prowadzone były w sobotnie popołudnia w wymiarze dwóch godzin. Nadzór nad ich przebiegiem sprawowali przedstawiciele wojska.

Zajęcia teoretyczne odbywały się z reguły w szkole, natomiast zajęcia praktyczne: musztra, gry terenowe i strzelanie na udostępnianych przez wojsko placach musztry i strzelnicach wojskowych. Kierownikami szkolenia strzeleckiego byli wytypowani przeszkoleni nauczyciele z danej szkoły.

Zachętą dla uczniów w zajęciach strzeleckich były nagrody fundowane przez lokalne dowództwo obrony. W Krakowie był nią srebrny zegarek, który otrzymywał uczeń najlepiej strzelający⁶. Rada Szkolna Krajowa pozytywnie oceniła ruch strzelecki, stwierdzając, iż nauka strzelania rozwijała się pomyślnie w dwóch najwyższych klasach 37 zakładów⁷.

Wybuch Wielkiej Wojny spowodował, iż nieobowiązkowy charakter zajęć strzeleckich zamieniony został na szkolenie wojskowe. Zgodnie z rozporządzeniem

⁵ *Program nadobowiązkowej nauki strzelania i ćwiczeń w strzelaniu w szkołach średnich i zakładach pokrewnych*, „Muzeum”, R. XXVI, t. 2, s. 561–564. Program obejmował między innymi teorię strzelania, strzelanie kapslami, ostrymi nabojami, naukę oceniania odległości, czytanie map, musztrę.

⁶ M. Sitnia, *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie galicyjskim*, Kraków 2004, s. 185.

⁷ Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1911/1912, Lwów 1913, s. 61.

MWiO z 2 czerwca 1915 r. wprowadzone dla wszystkich uczniów dwa razy w tygodniu ćwiczenia miały za zadanie przygotowywać uczniów do służby wojskowej. Przebieg i organizację zajęć możemy prześledzić na poniższych przykładach.

W VIII gimnazjum we Lwowie w roku 1912 w zajęciach strzeleckich brało udział 64 uczniów⁸. W jarosławskim gimnazjum w 1913 r. nauka strzelania prowadzona była wśród uczniów klasy VII (korzystało z niej 71 uczniów) i klasie VIII – 303⁹. Zajęcia z młodzieżą prowadzili oficerowie c. k. obrony krajowej.

W gimnazjum II w Stanisławowie nauka strzelania wprowadzona została w 1910 r. Uczestniczyło w niej 87 uczniów klasy VI i VIII¹⁰. W dniu 31 maja 1914 r. zgodnie z wytycznymi Rady Szkolnej Krajowej 10 uczniów z klasy VII uczestniczyło wraz z dr. M. Folgerem w zawodach strzeleckich w Wiedniu. W szkole strzelanie ćwiczyli również uczniowie starszej drużyny skautowej, między innymi zapoznając się z budową i użytkowaniem karabinów Manlichera M 90, M 95 i M 95/7, stosowanych w armii austro-węgierskiej.

W wyższej szkole realnej w Stanisławowie w roku szkolnym 1912–1913 w zajęciach strzeleckich uczestniczyło 45 uczniów. Zajęcia dzieliły się na teoretyczne i praktyczne. W części teoretycznej uczniowie zapoznawali się z konstrukcją karabinu, w tym karabinu maszynowego. Ćwiczyli rozkładanie i składanie broni, znaczenie poszczególnych części i ich działanie, jak również sposób jej noszenia. Uczniowie zapoznawali się także z informacjami na temat działania pocisku oraz warunków zewnętrznych na niego wpływających w zakresie celności strzału.

Po zajęciach teoretycznych następowało praktyczne strzelanie. Odbywało się ono raz w tygodniu na strzelnicy wojskowej. Każdy uczeń zobowiązany był oddać 40 strzałów z amunicji ostrej. Przy strzelaniu do tarczy z odległości 200 kroków celność strzałów uczniów wynosiła 63%, przy strzelaniu do tarczy sylwetkowej (połowa figury) celność strzałów z odległości 400 kroków była na poziomie 31,5%, z 300 kroków, korzystając ze słabszego naboju, tylko 23%¹¹.

Dla uczniów często organizowane były zawody strzeleckie z nagrodami obserwowane przez lokalne dowództwo wojskowe. W 1911 r. w II gimnazjum w Stanisławowie uczniowie już w kwietniu rozpoczęli kurs strzelecki. Zajęcia dotyczyły: historii broni palnej, składania i rozkładania karabinu, teorii strzelania oraz samego strzelania nabojami ćwiczebnymi i ostrymi.

W wyższej szkole realnej w Tarnowie nauka strzelania odbywała się zimą zgodnie z wytycznymi Rady Szkolnej Krajowej. Uczestniczyło w niej 36 uczniów

⁸ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum VIII we Lwowie za rok szkolny 1912, Lwów 1912, s. 87.

⁹ XXIX sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Jarosławiu za rok szkolny 1913, Jarosław 1913, s. 26.

¹⁰ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum II z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za rok szkolny 1913/14, Stanisławów 1914, s. 65.

¹¹ Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Stanisławowie za rok szkolny 1912/13, Stanisławów 1913, s. 39–40.

z klas VI i VII¹². Zajęcia prowadził oficer z 57. pułku piechoty. Organizowane były również dla uczniów zawody strzeleckie z nagrodami fundowanymi przez dyrekcję szkoły oraz lokalną komendę wojskową.

W roku szkolnym 1913–1914 w tej szkole na zajęcia strzeleckie uczęszczało 40 uczniów. Nauka strzelania odbywała się w każdą sobotę od godziny 15 do 17. Część teoretyczna prowadzona była na sali gimnastycznej, praktyczna na strzelnicy wojskowej. Podobnie jak w roku 1912 zorganizowane zostały dla uczniów zawody strzeleckie. Nagrody były dla uczniów wręczane przy dźwiękach orkiestry wojskowej. W czasie Zielonych Świąt 5 uczniów szkoły wraz z nauczycielem L. Frączkiem uczestniczyło w zawodach strzeleckich w Wiedniu¹³.

W gimnazjum w Przemyślu w roku 1911 nauka strzelania rozpoczęła się 25 listopada. Na zajęcia zapisało się 25 uczniów. Prowadził je w soboty oficer 18. pułku piechoty obrony krajowej. Praktyczna nauka strzelania została poprzedzona zajęciami teoretycznymi¹⁴.

W gimnazjum w Podgórzu kurs strzelecki po raz pierwszy został zorganizowany w 1911 r. Zajęcia rozpoczęły się w listopadzie. Do udziału w kursie zgłosiło się 70 uczniów z klas VII i VIII. Ze strony wojska kierował nim oficer z 20. pułku piechoty. 6 karabinów, ładownic, przyborów do strzelania i 2700 nabojów dostarczyła komenda 16. pułku obrony krajowej. Zajęcia odbywały się w soboty od 2 do 4 godzin. Uczniowie zapoznawali się z budową broni i jej konserwacją. Strzelanie ostrą amunicją było organizowane na strzelnicy w Zakrzówku. Każdy uczeń notował swoje wyniki w specjalnym zeszycie (*Trefferheft*). Ostatecznie szkolenie ukończyło 38 uczniów. Zajęcia strzeleckie zakończyły się konkursowym strzelaniem. Strzelano do tarczy z odległości 400 kroków. Pierwszą nagrodę, srebrny zegarek ufundowany przez komendę 16. pułku obrony krajowej, otrzymał uczeń Z. Kramer¹⁵.

W gimnazjum w Wadowicach zgodnie z zaleceniem Min. Oświaty i Wyznań oraz Rady Szkolnej Krajowej i Komendy Obrony Krajowej w roku szkolnym 1910–1911 wprowadzona została fakultatywna nauka strzelania. Odbywała się ona od 1 marca do 17 czerwca 1911 r. Kierował nią kapitan 56. pułku piechoty Stanisław Rylski. Opiekę ze strony szkoły sprawował prof. Fryderyk Hanke. Uczęszczało na nią 22 uczniów z klasy VII¹⁶. 17 czerwca 1911 r. odbyły się zawody strzeleckie. 10 uczniów otrzymało nagrody.

¹² IX sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Tarnowie za rok szkolny 1911/12, Tarnów 1912, s. 72.

¹³ XI sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Tarnowie za rok szkolny 1913/14, Tarnów 1914, s. 64–65.

¹⁴ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum z wykładowym językiem polskim w Przemyślu za rok szkolny 1912, Przemyśl 1912, s. 21.

¹⁵ XIV sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1912, Kraków 1912, s. 48.

¹⁶ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Wadowicach za rok szkolny 1911, Wadowice 1911, s. 24–25.

W roku szkolnym 1911–1912 nauka strzelania trwała od października 1911 r. do 8 czerwca 1912 r. Zajęcia prowadzone były w każdą sobotę. Zapisano się 40 uczniów z klasy VII i 4 z klasy VIII. Uczęszczało regularnie 24 uczniów z klasy VII i 1 z klasy VIII. Zajęcia prowadzili oficerowie 56. pułku piechoty. 8 czerwca 1912 r. zorganizowane zostało strzelanie z nagrodami, które wręczał pułkownik Marceli Gosławski, komendant załogi wojskowej Wadowic, a ufundowane zostały przez oficerów, starostwo, sąd obwodowy, Towarzystwo „Sokół” i dyrekcję szkoły¹⁷.

W następnym roku szkolnym 1912–1913 w tutejszym gimnazjum zajęcia ze strzelania rozpoczęto w październiku 1912 r. i uczęszczało na nie 50 uczniów z klasy VII i VIII¹⁸. W listopadzie, w związku z wybuchem wojny na Bałkanach, władze austriackie poleciły zamknąć kurs strzelania.

W gimnazjum w Bochni nauka strzelania w roku 1912 rozpoczęła się w październiku pod kierownictwem nauczyciela Michała Dąbrowskiego. Cieszyła się ona wśród uczniów dużym zainteresowaniem. Początkowo uczęszczało na nią 36 uczniów, niebawem liczba ta wzrosła do 70¹⁹. Zimą odbywały się zajęcia teoretyczne, czytanie map wojskowych, musztra, terenoznawstwo. Zajęcia praktyczne rozpoczynały się porą letnią na strzelnicy wojskowej w każdą sobotę po południu. Nabojów ostrych (3200 sztuk) do strzelania dostarczyła komenda wojskowa z Krakowa, natomiast pomocy przy strzelaniu udzielili podoficerowie z Bochni.

W Jarosławiu w szkole wyższej realnej nauka strzelania uczniów klas VI i VII rozpoczęła się 21 października 1911 r. Była ona zorganizowana przez c. k. komendę 34. pułku obrony krajowej²⁰. Strzelanie odbywało się w każdą sobotę po południu na strzelnicy wojskowej. Nauka strzelania cieszyła się wśród uczniów dużym zainteresowaniem, brali w niej udział prawie wszyscy uczniowie wymienionych klas.

Podobnie było w roku szkolnym 1913–1914. Spośród 26 uczniów klasy VI i VII 24 uczęszczało na naukę strzelania. „Uczniowie chętnie brali udział w tej nauce i zainteresowali się tak jej częścią teoretyczną, jak i praktyczną – z tego powodu nauka strzelania jako czynnik wychowania fizycznego ma doniosłe znaczenie. Dnia 23 maja zakończyła się nauka strzelaniem popisowym o nagrodę, przy którym osiągnięto znakomite rezultaty”²¹.

W III gimnazjum w Krakowie w roku 1912 w nauce strzelania brali udział uczniowie klas VII i VIII. Nauką kierowali nadporucznik R. Hanak (klasa VIII)

¹⁷ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Wadowicach za rok szkolny 1912, Wadowice 1912, s. 24.

¹⁸ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Wadowicach za rok szkolny 1912/13, Wadowice 1913, s. 27–28.

¹⁹ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1913, Bochnia 1913, s. 69.

²⁰ VIII sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Jarosławiu za rok szkolny 1911/12, Jarosław 1912, s. 16–17.

²¹ X sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Jarosławiu za rok szkolny 1913/14, Jarosław 1914, s. 23.

i podporucznik J. Wildman (klasa VII). Ponadto do pomocy ze strony komendy wojskowej mieli kilku podoficerów. Należy podkreślić wyjątkowe zaangażowanie władz wojskowych w organizowanie w szkole kursu strzeleckiego. „Za uprzejmość i życzliwość składa Im Dyrekcja najszczerze podziękowania”²². Naukę zakończyło konkursowe strzelanie do tarczy z nagrodami.

W tym samym gimnazjum w roku 1913 kurs strzelania skończył się w kwietniu. Uczniowie w jego trakcie zapoznali się z budową karabinu oraz poznali zasady prawidłowego celowania. Strzelanie ostrymi nabojami odbyło się na strzelnicy wojskowej w Woli Justowskiej. Zajęcia zakończyły się strzelaniem konkursowym, w którym uczniowie otrzymali 26 nagród²³.

W gimnazjum w Mielcu w roku szkolnym 1912–1913 nauka strzelania odbywała się przez cały rok w każdą sobotę po 2 godziny. Brało w niej udział 54 uczniów z klasy VII i VIII. Kierował nimi oficer 40. pułku piechoty z Dębicy²⁴. W trakcie zajęć uczniowie zapoznawali się z bronią oraz strzelali amunicją ślepą. 17 maja 27 uczniów odbyło strzelanie amunicją ostrą na strzelnicy wojskowej w Dębicy. Wyróżniający się uczniowie otrzymali nagrody. W następnym roku szkolnym strzelanie ćwiczyło 26 uczniów z klas VII i VIII.

W gimnazjum w Złoczowie w roku 1914 nauka strzelania trwała od września do maja. Uczniowie zapoznawali się z budową i funkcjonowaniem karabinów, ich konserwacją, amunicją oraz obowiązującymi przy strzelaniu przepisami. Ćwiczyli również musztrę. Ostre strzelanie odbywali na strzelnicy wojskowej 35. pułku piechoty²⁵. Rezultaty strzelania były dobre, a uczniowie wyrażali nim duże zainteresowanie.

W samborskim gimnazjum w 1914 r. na naukę strzelania uczęszczało 76 uczniów klas VII i VIII. Oprócz ćwiczeń teoretycznych uczniowie odbywali strzelanie ostrymi nabojami na strzelnicy wojskowej. 31 maja i 10 czerwca 8 uczniów wzięło udział w strzeleckich zawodach w Wiedniu²⁶. Zajęcia z uczniami nadzorował ppłk. Władysław Józefowicz, komendant batalionu 70. pułku piechoty.

Młodzież gimnazjalna ucząca się strzelać brała często udział w różnych uroczystościach związanych ze strzelectwem i mających charakter patriotyczny. Była widoczna między innymi w imprezach organizowanych przez towarzystwa strzeleckie.

Strzelectwo było więc szkołą wychowania narodowego. Uczyło młodzież dyscypliny, karności, cierpliwości, samodyscypliny, opanowania czy zdolności

²² XXIX sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum III w Krakowie za rok szkolny 1912, Kraków 1912, s. 63.

²³ XXX sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum III w Krakowie za rok szkolny 1912/13, Kraków 1913, s. 103.

²⁴ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Mielcu za rok szkolny 1912/13, Mielec 1913, s. 66.

²⁵ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1914, Złoczów 1914, s. 72.

²⁶ Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum im. arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok szkolny 1914, Sambor 1914, s. 34.

koncentracji, a także wyrabiało pewną sprawność fizyczną (celne oko i pewną rękę) i psychofizyczną. Wszystkie te cechy miały także swoje odniesienie do wychowania. Tak przygotowana młodzież zasilila potem szeregi Polskich Legionów, stanowiąc przykład dobrze wyszkolonego i zmotywowanego do walki żołnierza.

2. Kontynuacja idei ruch strzeleckiego w szkołach średnich II Rzeczypospolitej

Ważną rolę w pracy wychowawczej niepodległej Polski odgrywało wychowanie strzeleckie. Szkoły średnie wiele czasu poświęcały poprzez musztrę, marsze rozwojowi tężyzny fizycznej oraz umiejętności strzeleckich wśród młodzieży. Wiązała się ona ściśle z ogromnym zapałem młodych ludzi do służby wojskowej. Jednym z podstawowych zadań powstającego państwa była walka o jego kształt terytorialny i ustalenie granic.

Odradzające się państwo polskie potrzebowało więc siły zbrojnej, która była tworzona między innymi poprzez zaciąg ochotniczy. Dowódca Armii Ochotniczej gen. Józef Haller wezwał młodzież do podejmowania służby wojskowej. Narodowo nastawiona młodzież, między innymi pod wpływem ukształtowanych przed wybuchem Wielkiej Wojny patriotycznych idei wyniesionych z galicyjskich szkół średnich, odpowiedziała na apel, masowo zasilając szeregi wojska.

Na początku lipca 1920 r. w odpowiedzi na apel uczniowie gimnazjum w Dębicy w porozumieniu z wychowawcami utworzyli tzw. Egzekutywę wojenną mającą na celu zabranie jak największej liczby ochotników. Najmłodszy uczniowie do lat 14 zbierali amunicję i sprzęt wojskowy, 74 starszych zgłosiło się do ochotniczej służby wojskowej, z tego 40 słabszych wcielonych zostało jako pluton ochotniczy do 9. pułku ułanów i po odbyciu stosownych ćwiczeń podjęli służbę wartowniczą przy obiektach wojskowych w mieście²⁷.

13 silniejszych skierowanych zostało do służby pomocniczej z bronią w rękę, 21 wysłano na front, z czego 11 do 2. pułku piechoty I syberyjskiej brygady walczącej na froncie północnym, a 10 do oddziałów walczących w obronie południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej. Spośród ochotników czterech zostało rannych, dwóch dostało się do niewoli bolszewickiej i jeden zaginął, prawdopodobnie padł w walce z oddziałami Budionnego²⁸.

Postawa uczniów dębickiego gimnazjum świadczy o tym, że panował wśród nich duch patriotyzmu, z jednej strony wynikający z chwili zagrożenia niepodległego

²⁷ XIII sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum w Dębicy za rok szkolny 192/21, Dębica 1921, s. 9–10.

²⁸ Tamże, s. 10.

bytu tworzącego się kraju, a z drugiej wyniesiony z historycznej tradycji galicyjskiego gimnazjum. „Duch obywatelski mocnym rytem pulsujący w Zakładzie pobudzał uczniów do patriotycznych przedsięwzięć”²⁹.

Chlubną kartę w obronie południowo-wschodniej granicy Polski odegrała młodzież I gimnazjum w Jarosławiu. Na początku roku 1918 uczniowie uczestniczyli w rozbrajaniu żołnierzy austriackich, pomagali obsadzać wszystkie placówki wojskowe w mieście, w listopadzie pełnili chwilo służbę wartowniczą przy sztabie gen. Władysława Sikorskiego, w Radymnie zajęli koszary wojskowe z dużą ilością zapasów, jeździli werbować ochotników do powiatu biłgorajskiego do obrony Przemyśla i Lwowa, zaciągali się do służby w szeregach 1. pułku jarosławskiego, wstępowali do kompanii skierowanej do obrony Lwowa. Lista uczniów I gimnazjum odznaczonych, którym nadana została honorowa odznaka „Orlęta”, zawiera 42 nazwiska³⁰. W wojnie z bolszewikami uczestniczyła ochotniczo również młodzież z innych gimnazjów, między innymi gimnazjum w Jaśle w bitwie pod Firlejówką³¹.

Tragiczne, ale jakże chlubne są losy uczniów gimnazjum w Stanisławowie. Jeden z nich kpt. Bolesław Zajączkowski był dowódcą Zadwórza – polskiej placówki broniącej Lwowa przed wojskami Siemiona Budionnego, drugi to Adam Zajac – dowódca bohaterskiej baterii w bitwie pod Dytiatynem, której żołnierze łącznie z dowódcą ponieśli śmierć³².

Do historii przeszedł udział młodzieży w obronie Lwowa w 1918 r. Do walki z Ukraińcami zgłosiła się młodzież szkolna pochodząca z różnych warstw społecznych: ziemiańska, inteligencka, rzemieślnicza, robotnicza, wiejska oraz grupy dziewcząt. Dzięki licznemu, ofiarnemu i bohaterskiemu udziałowi w walkach zasłużyli na miano Orłąt Lwowskich.

Polska bez silnej armii nie mogła tworzyć podstaw swojej państwowości. Poglądy takie prezentował Marszałek Józef Piłsudski, który uważał, że niepodległe państwo polskie, budując nowe życie narodowe i państwowe, bez siły nie może istnieć³³. Swoją postawę narodową uwidaczniał także w szacunku, jakim darzył byłych powstańców styczniowych. W 1919 r. żyjących powstańców uznał oficjalnie za żołnierzy wojska polskiego³⁴. W tworzeniu bytu narodowego łączył więc

²⁹ Tamże, s. 9.

³⁰ *Księga pamiątkowa poświęcona zjazdowi jubileuszowemu z okazji 50-lecia istnienia gimnazjum I. w Jarosławiu 1884–1934*, Jarosław 1934, s. 176.

³¹ K. Krajewski, *Bój pod Firlejówką* [w:] *Księga pamiątkowa 70-lecia państwowego gimnazjum imienia króla Stanisława Leszczyńskiego 1868 w Jaśle 1938*, Jasło 1938, s. 45.

³² M. Pawłowiczowa, *Księga pamiątkowa I Państwowego Gimnazjum w Stanisławowie z 1929 roku jako druk zabytkowy i dokument* [w:] *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, D. Pietruch-Reizes, Katowice 2004, s. 271.

³³ M. Sikorski, *Mysł wychowawczo-szkoleniowa Marszałka Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1935*, Toruń 2005, s. 35.

³⁴ A. Niedojadło, *Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach powszechnych Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1918–1939*, Lublin–Tarnów 2013, s. 81.

przeszłość z terażniejszością. Tworzył ideę, z którą utożsamiała się patriotycznie nastawiona młodzież. Podkreślał rolę i znaczenie szkoły, konkretnie nauczycieli w kształtowaniu postaw patriotycznych uczniów.

Z ruchem strzeleckim i wychowaniem wojskowo-patriotycznym wiązały się także zajęcia organizowane w ramach edukacji obronnej oraz hufców szkolnych przysposobienia wojskowego. Celem edukacji obronnej było wykształcenie u młodzieży określonych nawyków i zachowań w okresie zagrożenia wojennego lub klęsk żywiołowych. Miała za zadanie w ramach działań dydaktycznych i wychowawczych doprowadzić do trwałych zamian postaw młodzieży w odniesieniu do obronności kraju³⁵.

Zajęcia te wprowadzono do szkół średnich w grudniu 1922 r. z inicjatywy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Wyznań Religijnych Oświecenia Publicznego³⁶. W ramach programu zajęć uwzględniono naukę i doskonalenie techniki strzelania, ćwiczenie poprzez gry terenowe umiejętności właściwego zachowania się na polu walki, nauczano terenoznawstwa i topografii oraz zwracano uwagę na cechy właściwe żołnierzowi. W przypadku młodzieży żeńskiej było to także ratownictwo i służba.

Podobną rolę spełniały szkolne hufce przysposobienia wojskowego, do których przynależność nie była do 1931 r. obowiązkowa. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem młodzieży. W roku 1926 udział w nich brało około 40 tys. uczniów szkół średnich³⁷. Ważną rolę w działalności hufców odgrywała szermierka i zajęcia strzeleckie, podobnie jak miało to miejsce w galicyjskich gimnazjach. Poprzez udział uczniów z bronią w szkolnych uroczystościach spełniały one również rolę proobronną i patriotyczną.

W gimnazjum im. Stanisława Staszica w Lublinie w roku szkolnym 1924–1925 do hufca szkolnego zapisało się 37 uczniów, z klas VI – 21 i VII – 16³⁸. Roczny program zajęć hufca był podzielony na trzy okresy. W pierwszym okresie młodzież odbywała zajęcia z musztry, ćwiczyła postawę zasadniczą oraz marsze, z szermierki wstępne pchnięcia oraz ze strzelania naukę o broni – konkretnie o karabinie Mauser. W drugim okresie młodzież poznawała z zajęć strzeleckich: ładownie i rozładowanie broni, rzut granatem do celu oraz obsługę lekkiego karabinu maszynowego Maxim 1908/15. W trzecim okresie młodzież doskonaliła zajęcia z musztry z dwóch poprzednich okresów oraz ćwiczyła ostre strzelanie

³⁵ M. Kucharski, *Edukacja obronna*, Warszawa 2002, s. 15; J.S. Kardas, *Edukacja obronna w Polsce. Zarys historii i perspektywy rozwoju*, Warszawa 1999, s. 47.

³⁶ J. Wojtycza, *Studia i materiały z dziejów przysposobienia wojskowego w Polsce w latach 1918–1926*, Kraków 2001, s. 147.

³⁷ B. Urbanowicz, *Przysposobienie wojskowe w edukacji szkolnej II Rzeczypospolitej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Res Polticae”, 2014, t. VI, s. 11 (9–26).

³⁸ I sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum im. S. Staszica w Lublinie za okres czasu od upaństwowienia gimnazjum do końca 1924/25 roku szkolnego, Lublin 1925, s. 71–72.

z odległości 30 i 100 metrów. Swoje umiejętności członkowie hufca zaprezentowali w trakcie szkolnego święta sportu.

W gimnazjum w Bydgoszczy hufiec szkolny został założony w roku szkolnym 1921–1922, cieszył się dużym zainteresowaniem ze strony młodzieży. Oprócz typowych zajęć hufcowych uczniowie uczestniczyli w obozach letnich oraz uczyli się jazdy konnej³⁹.

W gimnazjum w Tarnobrzegu hufiec szkolny funkcjonował od roku szkolnego 1922–1923. Liczył 90 członków⁴⁰. W programie hufca były zajęcia z musztry, szermierki, służby polowej oraz honorowej i strzelania. Członkowie hufca współorganizowali także uroczystości szkolne – obchody Konstytucji 3 Maja oraz zawody sportowe.

Resumując, należy podkreślić, iż powstająca po uzyskaniu niepodległości polska szkoła średnia w kwestii wychowania w dużej mierze będzie czerpała z galicyjskiego modelu wychowawczego, z jego form oraz wartości. Także wychowanie strzeleckie uczniów szkół średnich silnie związane z wychowaniem patriotycznym jest kontynuacją galicyjskich idei strzeleckich.

Podsumowanie

Uzyskanie autonomii spowodowało, że przed polskim szkolnictwem w Galicji pojawiły się większe możliwości rozwoju i działalności, w tym jego założeń wychowawczych. To w Galicji pod koniec XIX w. coraz śmielej zaczęły powstawać projekty dające początek idei wychowania narodowego i co jest istotne, część z nich była możliwa do zrealizowania. Należy zauważyć także, że ówczesne założenia wychowawcze odzwierciedlały również rozbiorową rzeczywistość. Podejmowane były działania wychowawcze mające podłoże ideologicznej lojalności wobec monarchii austro-węgierskiej oraz cesarza. Niemniej radykalizacja polskiego społeczeństwa na przełomie wieków pozwalała wierzyć, iż przy pomocy odpowiednich form wychowania będzie można kształtować wśród młodzieży postawy patriotyczne, wychowywać młodzież, dla której dobro narodu będzie nadrzędnym celem.

Jedną z takich form będzie ruch strzelecki w szkołach średnich. Na jego rozwój wpłynęły decyzje prawne władz austriackich – ustawa z 15 listopada 1867 r. oraz jej nowelizacja z 6 maja 1909 r. na mocy rozporządzenia c. k. Ministerstwa Obrony Krajowej. Zezwalały one na zakładanie wśród młodzieży dorastającej stowarzyszeń strzeleckich w oparciu o istniejące szkoły średnie. W roku 1910 rozszerzono zajęcia ze strzelania w dwóch ostatnich klasach szkół średnich. Należy przy tym

³⁹ Pierwsze sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum humanistycznego w Bydgoszczy za lata od 1920 do 1927 ze szczególnym uwzględnieniem roku szkolnego 1926/27, Bydgoszcz 1917, s. 16.

⁴⁰ IX sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum im. hetmana Jana Tarnowskiego w Tarnobrzegu za rok szkolny 1925/26, Tarnobrzeg 1926, s. 14.

zaznaczyć, iż władzom austriackim nie zależało na rozwoju zainteresowań strzeleckich uczniów, ale na praktycznym przygotowaniu ich do użycia broni w momencie wybuchu działań wojennych.

Dla autonomicznej Galicji przepisy te miały istotne znaczenie. Doprowadziły do legalizacji patriotycznych organizacji i związków wojskowych, w szeregach których będzie mogła działać coraz bardziej radykalizująca się narodowo polska młodzież szkół średnich. Dla niej ćwiczenia strzeleckie były nie tylko praktyką strzelecką, ale formą przygotowań do podjęcia walkę o niepodległość Polski. Tak zmotywowana młodzież zasilą potem szeregi Polskich Legionów oraz weźmie udział w walkach w obronie nowo tworzonej niepodległej ojczyzny, stanowiąc przykład dobrze wyszkolonego i zmotywowanego do walki żołnierza.

Bibliografia

Źródła

- Księga pamiątkowa poświęcona zjazdowi jubileuszowemu z okazji 50-lecia istnienia gimnazjum I. w Jarosławiu 1884–1934*, Jarosław 1934.
- Pierwsze sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum humanistycznego w Bydgoszczy za lata od 1920 do 1927 ze szczególnym uwzględnieniem roku szkolnego 1926/27, Bydgoszcz 1917.
- Program nadobowiązkowej nauki strzelania i ćwiczeń w strzelaniu w szkołach średnich i zakładach pokrewnych, „Muzeum”, R. XXVI, t. 2, s. 561–564.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1890/91, Lwów 1891.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1905/1906, Lwów 1906.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1906/1907, Lwów 1907.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1907/1908, Lwów 1908.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1911/1912, Lwów 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum VIII we Lwowie za rok szkolny 1912, Lwów 1912.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum II z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za rok szkolny 1913/14, Stanisławów 1914.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Stanisławowie za rok szkolny 1912/13, Stanisławów 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum z wykładowym językiem polskim w Przemyślu za rok szkolny 1912, Przemyśl 1912.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Wadowicach za rok szkolny 1911, Wadowice 1911.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Wadowicach za rok szkolny 1912, Wadowice 1912.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Wadowicach za rok szkolny 1912/13, Wadowice 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1913, Bochnia 1913, s. 69.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Mielcu za rok szkolny 1912/13, Mielec 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1914, Złoczów 1914.

- Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum im. arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok szkolny 1914, Sambor 1914.
- IX sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Tarnowie za rok szkolny 1911/12, Tarnów 1912.
- XI sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Tarnowie za rok szkolny 1913/14, Tarnów 1914.
- XIII sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum w Dębicy za rok szkolny 192/21, Dębica 1921.
- XXIX sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Jarosławiu za rok szkolny 1913, Jarosław 1913.
- XIV sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1912, Kraków 1912.
- VIII sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Jarosławiu za rok szkolny 1911/12, Jarosław 1912.
- X sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej w Jarosławiu za rok szkolny 1913/14, Jarosław 1914.
- XXIX sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum III w Krakowie za rok szkolny 1912, Kraków 1912.
- XXX sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum III w Krakowie za rok szkolny 1912/13, Kraków 1913.
- IX sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum im. hetmana Jana Tarnowskiego w Tarnobrzegu za rok szkolny 1925/26, Tarnobrzeg 1926.
- I sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum im. S. Staszica w Lublinie za okres czasu od upaństwowienia gimnazjum do końca 1924/25 roku szkolnego, Lublin 1925.

Opracowania

- Artymiak A., *Lwówianin Henryk Schmitt. Spiskowiec, powstaniec, bibliotekarz, publicysta, organizator szkolnictwa*, Jędrzejów 1939.
- Dutkowa R., *Polityka szkolna w Galicji 1866–1890* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. III: *Nauka i oświata*, Rzeszów 1995.
- Kardas J.S., *Edukacja obronna w Polsce. Zarys historii i perspektywy rozwoju*, Warszawa 1999.
- Krajewski K., *Bój pod Firlejówką* [w:] *Księga pamiątkowa 70-lecia państwowego gimnazjum imienia króla Stanisława Leszczyńskiego w Jasle 1868–1938*, Jasło 1938.
- Kucharski M., *Edukacja obronna*, Warszawa 2002.
- Majorek C., *Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii (1860–1873)*, Wrocław 1980.
- Niedojadło A., *Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach powszechnych Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1918–1939*, Lublin–Tarnów 2013.
- Pawłowiczowa M., *Księga Pamiątkowa I-ego Państwowego Gimnazjum w Stanisławowie z 1929 roku jako druk zabytkowy i dokument* [w:] *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, D. Pietruch-Reizes, Katowice 2004.
- Schmitt H., *Kilka słów bezstronnych w sprawie ruskiej*, Lwów 1861.
- Sikorski M., *Mysł wychowawczo-szkoleniowa Marszałka Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1935*, Toruń 2005.
- Sitnia M., *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie galicyjskim*, Kraków 2004, s. 185.
- Urbanowicz B., *Przysposobienie wojskowe w edukacji szkolnej II Rzeczypospolitej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Res Polticae” 2014, t. VI.
- Wojtycza J., *Studia i materiały z dziejów przysposobienia wojskowego w Polsce w latach 1918–1926*, Kraków 2001.